

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ  
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ



## Ερευνητικά ζητούμενα

Το Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», το οποίο διεξάγεται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, έχει ως αντικείμενο τη συστηματική συγκέντρωση τεκμηριωτικού υλικού σχετικού με τη γεωγραφία, τη δημογραφία, τη διοικητική ιστορία, τις οικονομικές δραστηριότητες και τις εθνοπολιτισμικές ομάδες του ελλαδικού χώρου, με στόχο αφενός τη συγκρότηση βάσεων δεδομένων για τα παραπάνω αντικείμενα και αφετέρου την ιστορική μελέτη περιοχών, οικισμών και επιμέρους φαινομένων.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος αυτού, του οποίου εμπνευστής και δεμελιωτής είναι ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος,

1. Επιχειρείται καταρχήν μια διερευνητική προσέγγιση των προβλημάτων που προκύπτουν σε ό,τι αφορά τον εντοπισμό και την κριτική χρήση των πηγών της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας στην Ελλάδα.<sup>1</sup> Για τα προβλήματα των πηγών θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια.

2. Συγκροτείται μια σειρά αρχείων, όπως το αρχείο μετονομασιών του συνόλου των οικισμών της Ελλάδας για την περίοδο 1912-1962, το αρχείο κρατικών απογραφών της περιόδου 1834-1991 και το αρχείο πληθυσμιακών δεδομένων της προ του 1834 περιόδου.

---

1. Βλ. ενδεικτικά τα σχετικά δημοσιεύματα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας στη νεώτερη Ελλάδα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7, 1984, σ. 1-30· «Η Μεσόγειος στον ιστορικό χρόνο του Φ. Μπρωντέλ: οι άνθρωποι και ο χώρος», *Δελτίο της Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 11, 1988, σ. 41-46· βλ. επίσης Λεωνίδας Καλλιθρετάκης «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», *Histoire et Mesure* 1-2/1995, C.N.R.S., Παρίσι 1995, σ. 9-23· Δημήτρης Δημητρόπουλος (κ.ά.), *Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Πιλοτική εφαρμογή στις Κυκλάδες. Επιλεκτική βιβλιογραφία*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1997, 277 σ.

3. Προωθείται η μελέτη επιμέρους ζητημάτων ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας.<sup>2</sup>

4. Προωθείται η μελέτη της διοικητικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου, με έμφαση στον εντοπισμό και την οριοθέτηση των διοικητικών ενοτήτων από τα τέλη του Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και μέχρι τις μέρες μας.<sup>3</sup>

---

2. Βλ. λ.χ. τα δημοσιεύματα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας στη νεώτερη Ελλάδα», ό.π.: «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στη νεοελληνική πόλη», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα 1985, σ. 521-531· «Η αποχώρηση πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Ο αγροτικός κόσμος στο Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σ. 203-205· «Ιστορική Δημογραφία», π. *Σύγχρονα Θέματα* 35/1988, σ. 188-190· «Les Grecs d'Égypte à Athènes», στον τόμο *L'Europe retrouvée, les migrations de la décolonisation*, Παρίσι 1995, σ. 247-254· «Η δημογραφική κατάσταση της ορεινής Αρκαδίας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά Συνεδρίου Στεμνίτσα: Ιστορία-Κοινωνία-Τέχνες*, Αθήνα 1996, σ. 21-26· «Η σχεδόν νήσος Μάνη: Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία», *Πρακτικά Συνεδρίου Αρεόπολης 1993*, Αθήνα 1996, σ. 33-38· τα δημοσιεύματα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, «L'évolution du peuplement (moyen âge et temps modernes)», στον τόμο *Paysages d'Achaïe I: La vallée du Peiros et la plaine occidentale*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, (Μελετήματα 15), Αθήνα 1992, σ. 223-248· «Αναπαράστασεις του χώρου: Οι Κυκλάδες στους χάρτες (15ος-18ος αι.)», *Κυκλάδες-Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ - Υπουργείο Παιδείας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σ. 49-56· «Η σήμανση του χώρου: Κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος-20ός αι.)», ό.π., σ. 57-62· «Σύντομη επισκόπηση της Λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», ό.π., σ. 306-318· βλ. επίσης Μιχάλης Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910», π. *Ίστωρ* 6/1993, σ. 121-142· *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 552 σ.: Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 358 σ.: Ευδοκία Ολυμπίτου, «Ένα οδοιπορικό στη Σαρία της Καρπάδου: Ο χώρος και οι άνθρωποι», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαδιακής Λαογραφίας*, (2001): τα δημοσιεύματα του Δημήτρη Δημητρόπουλου, «Οικογένεια και φορολογικές καταστίξεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27/1997, σ. 335-352 και *Ο πληθυσμός των νησιών του Αιγαίου κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: οι πηγές και τα προβλήματα επεξεργασίας τους*, υπό έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 343 σ.

3. Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, καθώς και τα δημοσιεύματα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, «Σύντομη επισκόπηση της Λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», ό.π. και *Ζητήματα Διοικητικής Ιστορίας των Νήσων*

5. Επιχειρείται μια ιστορική προσέγγιση των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων του ελληνικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου, οι οποίες παρουσιάζουν εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες μέσα στο συγκεκριμένο περιβάλλον που εντοπίζονται, με στόχο τον προσδιορισμό τους και τον γεωγραφικό εντοπισμό των ζωνών εγκατάστασης και μετακίνησής τους στις αλληπάλληλες ιστορικές περιόδους από τον 15ο αιώνα μέχρι σήμερα.<sup>4</sup>

6. Προωθείται η μελέτη των τοπικών παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο των βασικών (αγροτικών, κτηνοτροφικών κ.τ.λ.), όσο και των συμπληρωματικών (χειροτεχνικών, βιοτεχνικών κ.τ.λ.), καθώς θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της σχέσης των ανθρώπων με το χώρο και την οργάνωσή του.<sup>5</sup>

---

του Αιγαίου (13ος-19ος αι.), υπό έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 205 σ.

4. Βλ. ενδεικτικά Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Το εθνοπολιτισμικό φαινόμενο στην εποχή μας», *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Αθήνα 1994, σ. 38-52· «Η εγκατάσταση των προσφύγων στο Νομό Φλωρίνης», π. *Εταιρία* 17-18/1994, σ. 16-20· «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας υπό το πρίσμα της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1995, σ. 25-58.

5. Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «La culture du murier dans les pays grecs», *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek world*, Αθήνα 1991, σ. 31-35· «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», π. *Τα Ιστορικά* 16/1992, σ. 3-22· «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», π. *Επιλογή-Ετήσιο Αφιέρωμα*, 1993, σ. 379-389· Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, 540 σ.· «Ελαιοτριβεία, μύλοι, φούρνοι, εκκλησίες στο νησιωτικό χώρο τον 17ο αιώνα. Το ζήτημα της συνιδιοκτησίας με βάση το παράδειγμα της Μυκόνου», π. *Μνήμων*, 16/1994, σ. 37-70.

Στο πλαίσιο εξάλλου των διαδοχικών συγχρηματοδοτούμενων Ερευνητικών Έργων «Ξέστρον-Παραδοσιακές τεχνικές και επαγγέλματα», «Καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών επιχειρήσεων και εργαστηρίων» και «Παραδοσιακοί τεχνίτες και επαγγέλματα του ξύλου», με κύριο συντελεστή την εξωτερική συνεργάτρια του Προγράμματος Ευδοκία Ολυμπίτου, πραγματοποιήθηκαν ευρείες και συστηματικές αρχειακές, βιβλιογραφικές και επιτόπιες έρευνες· συγκροτήθηκε επίσης μια σημαντική τράπεζα πληροφοριών που αφορά τα υλικά παράγωγα του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού, κυρίως στο χώρο του Αιγαίου, τις τεχνικές και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν κατά τους τελευταίους αιώνες και τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις που συνδέονται με αυτές, ενώ παράλληλα έγινε καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών εργαστηρίων και δημιουργήθηκε ένα σημαντικό φωτογραφικό αρχείο. Από την έρευνα προέκυψαν ορισμένες διαπιστώσεις σχετικά με τη φυσιογνωμία των παραδοσιακών επαγγελμάτων και

7. Φιλοξενείται το μακράς πνοής αυτοτελές Έργο της μεταγραφής και έκδοσης του Αρχείου Αλή Πασά της Γενναδειού Βιβλιοθήκης.

8. Τα ζητήματα οικιστικής οργάνωσης και εξέλιξης του χώρου, αν και αποτέλεσαν εξ αρχής στοιχείο του προβληματισμού που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του Προγράμματος,<sup>6</sup> δεν έτυχαν εντούτοις ανάλογης συστηματικής ερευνητικής μέριμνας και τα αποτελέσματα υπήρξαν μάλλον σποραδικά, κυρίως στο πλαίσιο αυτοτελών Έργων.<sup>7</sup>

---

των φορέων τους, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω μελέτες και έρευνες· βλ. ενδεικτικά Ευδοκία Ολυμπίτου, «Παραδοσιακή Τεχνολογία και Επαγγέλματα», *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι νεώτεροι χρόνοι*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002, 120 σ.

6. Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βοστίτσα-Γαστούνη: Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης τον 18ο αιώνα», *Αμνητός-Αφιέρωμα στο Φώτη Αποστολόπουλο*, Αθήνα 1984, σ. 359-375.

7. Ενδεικτικά, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου «Αιγαίο: Ιστορική μελέτη των οικισμών και η αρχιτεκτονική της κατοικίας», που εκτελέστηκε από το Πρόγραμμά μας σε συνεργασία με το Ε.Μ.Π. επιχειρήθηκε η αναζήτηση, συγκέντρωση, ταξινόμηση και αναλυτική συγκριτική εξέταση ιστορικών και αρχιτεκτονικών πληροφοριών για τις Νήσους του Αιγαίου Πελάγους, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας σειράς αρχείων (αρχιτεκτονικών σχεδίων, ιστορικής και αρχιτεκτονικής βιβλιογραφίας, ονοματολογίας, χαρτών και αεροφωτογραφιών)· βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Το δικαίωμα της προτίμησης στα νησιά του Αιγαίου: επιπτώσεις και προσαρμογές κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου», π. *Τα Ιστορικά*, 33/2000, σ. 205-228· «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος-αρχές 19ου αιώνα», π. *Μνήμων*, 23/2001, σ. 37-65.

Επιπλέον, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου «Αθήνα: Ιστορικό Μητρώο Κτιρίων (1830-1940)» πραγματοποιήθηκε συστηματική αρχαιολογική, βιβλιογραφική και επιτόπια έρευνα, η οποία ανέδειξε με τρόπο δραματικό το πρόβλημα των βασικών πηγών για την ιστορία της Αθήνας, και συγκροτήθηκαν αρχεία επαγγελματικών χρήσεων, πολεοδομίας, υποθηκοφυλακείου, διατηρητέων κτιρίων, εικόνων και αεροφωτογραφιών, ενώ παράλληλα σχεδιάστηκε μια υποδειγματική ηλεκτρονική εφαρμογή, ως συνδυαστική έκδοση των επιμέρους θεματικών βάσεων δεδομένων· βλ. ενδεικτικά Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα του 19ου αιώνα: από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 173-196.

Ξεχωριστό παράδειγμα στον τομέα αυτό αποτελεί το φιλοξενούμενο στο πλαίσιο του Προγράμματος Ερευνητικό Έργο «Μάνη: Κοινωνία, οικισμένος χώρος, πολιτιστικές δράσεις», το οποίο μελετά ακριβώς την οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη, την οικογενειακή συγκρότηση και την γενικότερη ιστορία της περιοχής της Μάνης. Το έργο αυτό είναι απολύτως αυτοτελές σε ό,τι αφορά τον επιστημονικό του προγραμματισμό και βασίζεται αποκλειστικά σε εξωτερικές χρηματοδοτήσεις· βλ. ενδεικτικά Γιάννης Σαΐτας, «Οχυρές

## Τα προβλήματα των πηγών

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο μελετητής της νεο-ελληνικής ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας είναι η έλλειψη πηγών. Η παρατήρηση αυτή δεν αναφέρεται –επί του παρόντος– στην αξιοπιστία των πηγών αλλά, απλά και μόνο, σ' αυτή ταύτη την ύπαρξή τους. Ηχεί παράδοση η διαπίστωση ότι ένας τόπος, κατοικούμενος από την αρχαιότητα λίγο ως πολύ αδιάκοπα, επί του οποίου οι πολιτισμοί και οι κρατικοί σχηματισμοί διαδέχονταν ο ένας τον άλλον, παραμένει εν πολλοίς άγνωστος για μια περίοδο που εκτείνεται από τον Μεσαίωνα έως τον 19ο αιώνα. Ενώ, λόγου χάριν, στην περίπτωση της Γαλλίας τα διαθέσιμα επίσημα δημογραφικά στοιχεία στην πλειονότητα των περιπτώσεων ξεκινούν τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα και συνεχίζουν, σχεδόν αδιάκοπα, ως τις μέρες μας, στα καθ' ημάς, εξαιρσει μεμονωμένων περιπτώσεων, τα πρώτα επίσημα στοιχεία για το ήμισυ περίπου του ελληνικού εδάφους χρονολογούνται μόλις από τα μισά σχεδόν του 19ου και, για τη Βόρειο Ελλάδα, τις αρχές του 20ού αιώνα. Χάρτες που να αποτυπώνουν κάτι περισσότερο από τις γνωστές πόλεις είναι εξαιρετικά σπάνιοι πριν από τον 19ο αιώνα. Η ίδια η ύπαρξη ή μη των διαφόρων χωριών τίθεται υπό αμφισβήτηση, ελλείπει απλών καταλόγων των υπαρχόντων οικισμών, ενώ ακόμα και η ονομασία τους παραμένει αμφίβολη, λόγω των ποικίλων παραλλαγών, των διπλών ονομασιών ή και μετονομασιών που παρέμειναν ακαταχώρητες.

Αυτές οι δυσκολίες δεν αφορούν μόνον τις επί μέρους περιπτώσεις των απομονωμένων οικισμών της υπαίθρου – είναι παρούσες και όταν αντιμετωπίζουμε γενικότερα φαινόμενα. Στην περίπτωση, παραδείγματος χάριν, της διοικητικής ιστορίας της χώρας, δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τον αριθμό των σαντζακίων ή των καζάδων της οθωμανικής περιόδου, τα όριά τους σε κάθε φάση, την κατάργηση παλαιών ή την δημιουργία νέων, κ.ο.κ. Απαιτούνται ιδιαίτερες πρωτογενείς έρευνες για κάθε περιοχή και κάθε περίοδο ώστε να καλυφθούν, μέχρις ενός σημείου, οι άγνοιες ή οι ελλείψεις μας, που φθάνουν έως και τον 19ο αιώνα.

Ελλείπει σειρών επισήμων στοιχείων, είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε αλλού τις πληροφορίες που μας χρειάζονται, είτε ανα-

---

εγκαταστάσεις καπεταναίων και μπέδων», *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1989, σ. 519-541· Μάνη: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1988 (αγγλ. έκδοση 1990), 176 σ.

καλύπτοντας νέες πηγές, είτε επαναπροσεγγίζοντας ήδη γνωστές, αλλά επί μακρόν παραμελημένες.

Εν πρώτοις, υπάρχουν περιοχές που παρέμειναν υπό την βενετική κυριαρχία, είτε για μεγάλο, όπως η Κρήτη και τα Επτάνησα, είτε για σύντομο, όπως η Πελοπόννησος, χρονικό διάστημα. Οι Βενετσιάνοι πραγματοποίησαν απαριθμήσεις του πληθυσμού των περιοχών αυτών σε διάφορες περιπτώσεις. Οι μετρήσεις αυτές, εξαιρετικά συστηματικές αν και προστατιστικές, μας προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα. Το σημαντικότερο πρόβλημα αυτών των εγγράφων, εκτός από τη σπανιότητά τους, είναι η μεταγραφή των διαφόρων τοπωνυμίων από ανθρώπους που δεν κατανοούσαν τι έγραφαν, που δέτει σοβαρά προβλήματα ταύτισης και κάποτε γίνεται αιτία παρερμηνειών.<sup>8</sup>

Αλλά και τα οθωμανικά κατάστιχα περιέχουν ανάλογες σημαντικές πληροφορίες, είτε πρόκειται για καταλόγους τιμαρίων, είτε για φορολογικά κατάστιχα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα έγγραφα αυτά περιέχουν τον αριθμό των *hane* μιας διοικητικής περιφέρειας είτε συνολικά είτε, αν είμαστε τυχεροί, ανά οικισμό. Ο όρος *hane* όμως, που κατά τον 15ο αιώνα εξέφραζε ακόμη την έννοια της οικογενειακής εστίας, δεν σήμαινε πλέον, από τον 16ο αιώνα και εξής, παρά μια φορολογική μονάδα που δεν αντιστοιχούσε υποχρεωτικά σε μια οικογένεια. Δεν πρέπει να το λησμονεί κανείς αυτό, όταν επιχειρεί δημογραφικές εκτιμήσεις βασισμένος σε παρόμοιας φύσης πηγές, που δεν είχαν δημογραφική λογική.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι τα φορολογικά κατάστιχα αφορούσαν κυρίως τον *cizye*, δηλαδή το φόρο επί των μη-μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου, γένους αρσενικού, ενηλίκων και υγιών, οι οποίοι συνεπώς ήσαν και οι μόνοι που καταγράφονταν υπό την ιδιότητά τους ως αρχηγοί οικογενειών – καθώς και οι χήρες, στην περίπτωση που η οικογένεια διατηρήθηκε παρά το θάνατο του πατέρα. Και τέλος, ο αναφερόμενος αριθμός φορολογουμένων δεν ήταν πάντοτε αποτέλεσμα της καταμέτρησης μιας συγκεκριμένης χρονιάς, αλλά συχνά επαναλάμβανε υπολογισμούς που είχαν γίνει κάποτε και στη συνέχεια μεταβάλλονταν κατά καιρούς στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων μεταξύ

---

8. Το έργο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, 2η έκδ. 1987, 418 σ., παραμένει νομίζω η πληρέστερη και πλέον συνεκτική προσπάθεια να εξαχθούν επιστημονικά συμπεράσματα ιστορικής δημογραφίας από τέτοιου τύπου έγγραφα.

της φορολογικής αρχής και της φορολογούμενης περιφέρειας. Το τιμάριο, από την άλλη μεριά, δεν αντιστοιχούσε υποχρεωτικά προς μια συγκεκριμένη εδαφική ενότητα, καθώς επρόκειτο βασικά για ένα σύνολο εισοδημάτων, προερχομένων από έναν ή περισσότερους οικισμούς, ή και τμήματά τους. Όπερ σημαίνει ότι οι πληροφορίες που σημειώνονται πλάι σε ένα τοπωνύμιο δεν αντιστοιχούν παρά σε εκείνο το τμήμα του οικισμού που εξυπηρετούσε τη συγκεκριμένη τιμαριωτική σχέση.<sup>9</sup>

Τα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά χειρόγραφα κρύβουν επίσης πολύτιμες πληροφορίες για την έρευνά μας.<sup>10</sup> Είτε πρόκειται για καταμέτρηση των σπιτιών που διέδεται οι οικισμοί μιας μητρόπολης, προκειμένου να κατανεμηθούν τα οφειλόμενα «δοσίματα»,<sup>11</sup> είτε πρόκειται για κτηματολόγια, στα οποία καταγράφονται τα χωριά όπου ένα μοναστήρι διαθέτει κτήματα και οι επικεφαλής των οικογενειών που τα καλλιεργούν, τα τεκμήρια αυτά, εάν προσεγγιστούν με κριτικό τρόπο και τις απαραίτητες επιφυλάξεις, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε κάποια μεγέθη. Οι μοναστηριακές «προθέσεις» με τα χωριά που προσφεραν δωρεές, αποτελούν εξάλλου ενδείξεις προκειμένου να προσ-

---

9. Η πλέον φιλόδοξη και εκτεταμένη απόπειρα δημογραφικής προσέγγισης αυτού του υλικού, παραμένει νομίζω το έργο των Todorov και Velkov για τα Βαλκάνια του 15ου-16ου αιώνα, αλλά και στον άμεσο περίγυρό μας οι εργασίες των συναδέλφων μας Ευαγγελίας Μπαλτά για την Εύβοια και Βασίλη Παναγιωτόπουλου για την Πελοπόννησο· βλ. Nikolaj Todorov & Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. - début du XVIe s.)*, Académie Bulgare des Sciences, Σόφια 1988· Ευαγγελία Μπαλτά, *L'Eubée a la fin du XVe siècle, Économie et Population, Les registres de l'année 1474*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Αθήνα 1989 και *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th century*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Αθήνα 1992· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*· Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστίξεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27/1997, σ. 335-352 και «Αρχαιακά τεκμήρια και κυκλαδικός χώρος (16ος - αρχές 19ου αι.)», στο συλλογικό τόμο: *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1998, σ. 319-342. Πρβλ. O. L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres des recensements dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1957, σ. 9-36.

10. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία*, έργο που προέκυψε στο πλαίσιο του Προγράμματος μας.

11. Βλ. ενδεικτικά Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.

διορίσουμε, τουλάχιστον, την ύπαρξη ante que ορισμένων οικισμών.<sup>12</sup>

Υπάρχουν τέλος οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις και τα κάθε λογής υπομνήματα των περιηγητών οι οποίοι, άλλοτε ιδιωτικώς και άλλοτε κατ' εντολήν των κυβερνήσεών τους, διασχίζουν την καθ' ημάς Ανατολή, κυρίως από τον 17ο αιώνα και εξής. Αν και οι μάρτυρες αυτοί, υπονομευμένοι από το ανθρωπιστικό και κλασικιστικό τους πνεύμα, ενδιαφέρονται κυρίως για την ανακάλυψη των μνημείων ενός παρελθόντος μακρινού και ενδόξου, παρά για την παρατήρηση ενός παρόντος πολύ λιγότερου λαμπρού, εντούτοις οι σημειώσεις τους έχουν αδιαμφισβήτητη αξία, δεδομένης της παρούσας κατάστασης των γνώσεών μας.<sup>13</sup>

Μετά την εντελώς ενδεικτική αυτή απαρίθμηση κάποιων γενικών προβλημάτων που προκύπτουν από την έλλειψη των σειρών και την αντικατάστασή τους με λιγότερο «ορθόδοξες» πηγές, ας εξετάσουμε τώρα μερικά επιμέρους προβλήματα, αρχίζοντας από εκείνα που δέχονται οι, υπαρκτές πλέον, απογραφές που πραγματοποιήθηκαν μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, από τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα και εξής.

Καταρχήν, αυτό δεν σημαίνει ότι διαθέτουμε επίσημα δεδομένα για το σύνολο της σημερινής Ελλάδας από το 1830. Το τότε ελληνικό κράτος δεν κάλυπτε παρά 47.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, μόλις το ένα τρίτο της έκτασης του σημερινού. Για την υπόλοιπη χώρα τα επίσημα στοιχεία κάνουν σταδιακά την εμφάνισή τους καθώς οι διάφορες περιφέρειες ενσωματώνονται στο βασίλειο· τα Επτάνησα το 1865, η Θεσσαλία και η Άρτα το 1881, η λοιπή Ήπειρος και η Μακεδονία το 1913,

---

12. Βλ. ενδεικτικά Κ. Σπανός, «Τα χωριά της Κалаμπάκας στα 1754 στο κατάστιχο 225 της Μονής Βαρλαάμ», π. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 10/1986, σ. 177-201 και «Η ανέκδοτη Πρόθεση 291 της Μ. Βαρλαάμ (18ος αιώνας)», π. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 17/1990, σ. 49-76· Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία*.

13. Στο Ινστιτούτο μας διεξάγεται μια συστηματική έρευνα για τους περιηγητές, και έχει συγκροτηθεί μια βάση δεδομένων που διαρκώς εμπλουτίζεται. Βλ. ενδεικτικά Ιόλη Βιγγοπούλου & Ράνια Πολυκανδριώτη, «Περιηγητικά Κείμενα για τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας: Κατάλογος Συντομευμένων Τίτλων», *Τετράδια Εργασίας* 17, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σ. 17-155. Για την, λιγότερο γνωστή, ανατολικής προέλευσης περιηγητική παραγωγή, βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Κοκολάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα», π. *Σκουφάς* 72-73/1987, σ. 234-247 και «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα Ιωάννινα», π. *Σκουφάς* 74-75/1991, σ. 323-339.

η Δυτική Θράκη το 1920, τα Δωδεκάνησα το 1947. Εν ολίγοις, για το εν τρίτον της Ελλάδας επίσημα δεδομένα δεν διαθέτουμε πριν από τον εικοστό αιώνα. Αλλά και όπου τα διαθέτουμε πρωτύτερα, όπως στην περίπτωση της νότιας Ελλάδας, είναι εξαιρετικά ανεπαρκή.

Μια πρώτη απόπειρα καταμέτρησης του πληθυσμού, μέσω τοπικών πηγών, επιχειρήθηκε από τον Καποδίστρια στα 1828. Ένα χρόνο αργότερα πραγματοποιήθηκε απογραφή των οικισμών και του πληθυσμού της Πελοποννήσου, στα πλαίσια των εργασιών της επιστημονικής αποστολής που συνόδευε το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Maison. Τα αποτελέσματα αυτής της απογραφής, που περιλάμβαναν τον αριθμό των οικογενειών και, συχνά, των ατόμων κατά οικισμό, δημοσιεύθηκαν έξι χρόνια αργότερα. Μια απαρίθμηση λίγο ως πολύ λεπτομερής, για το σύνολο σχεδόν της χώρας, παρουσιάστηκε διάσπαρτη μεταξύ των ετών 1834-1836, κατά τη δεσμοδότηση της διοικητικής δομής του νεοπαγούς κράτους. Από την εποχή εκείνη και μέχρι το 1879, τα δημοσιευμένα αποτελέσματα των απογραφών δεν είχαν κατά κανόνα ως μονάδα αναφοράς τον μεμονωμένο οικισμό αλλά τους τότε Δήμους, που περιλάμβαναν, ως γνωστόν, ένα μεγάλο αριθμό οικισμών –κάποτε δεκαπέντε με είκοσι– μεταξύ των οποίων υπήρχε συχνά κάποια πόλη (έδρα), της οποίας ο πληθυσμός συναθροιζόταν, ως τα 1856, με εκείνον των υπαγομένων χωριών, καθιστώντας έτσι κάθε απόπειρα μελέτης των δημογραφικών φαινομένων μια αληθινή περιπέτεια.<sup>14</sup>

Επιπλέον, τα προ του 1860 δημοσιευμένα στοιχεία δεν ήταν, ως επί το πλείστον, το αποτέλεσμα μιας απογραφής αλλά μάλλον το αποτέλεσμα αριθμητικών πράξεων: πρόσθεση των γεννήσεων, αφαίρεση των δηλωμένων θανάτων. Τα στοιχεία που έχουν προκύψει από αυτή τη διαδικασία καλύπτουν την μεγαλύτερη περίοδο μεταξύ των ετών 1839-1856. Και σ' όλα αυτά πρέπει να συνυπολογίσουμε τη δυσπιστία του πληθυσμού.

*«Όταν [η κυβέρνηση] πραγματοποιεί απογραφές, οι κάτοικοι φοβούμενοι μήπως αυτό επιφέρει αύξηση των εισφορών, έχουν την τάση*

---

14. Στο πλαίσιο του Προγράμματός μας φιλοξενείται τα τελευταία χρόνια μια ερευνητική εργασία του εξωτερικού συνεργάτη Χάρη Παπαγεωργίου, με αντικείμενο ακριβώς την απόπειρα εφαρμογής μεθόδων στατιστικής ανάλυσης στις ποσοτικές πληροφορίες που εμπεριέχονται στις ποικίλες αυτές απογραφές προ του 1861, προκειμένου να ελεγχθεί ο βαθμός φερεγγυότητάς τους. Η εργασία αυτή βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, με πιλοτική εφαρμογή στις Κυκλάδες.

να μειώνουν τον αριθμό του πληθυσμού των χωριών τους. Οι δε δημόσιοι υπάλληλοι, μη συναισθανόμενοι την σπουδαιότητα αυτών των στατιστικών, δεν επιδεικνύουν κατά τις απογραφές όλο το ζήλο και την απαιτούμενη επιμονή για να επιτύχουν τα ορθά αποτελέσματα» σημειώνει το 1838 ο γάλλος λοχαγός J.P.E.F. Peytier, που διηύθυνε κατά την περίοδο εκείνη τις τοπογραφικές εργασίες για τον σχεδιασμό του χάρτη της Ελλάδας. Να προσθέσουμε στο σημείο αυτό ότι η αυτή δυσπιστία δεν προέκυπτε μόνο από τον φόβο επιβάρυνσης της φορολογίας αλλά και από εκείνον της αύξησης του αριθμού των υπόχρεων προς κατάταξη κληρωτών.

Δεν πρέπει εξάλλου να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ακόμα και οι απογραφές του εικοστού αιώνα απαιτούν προσεκτικό χειρισμό, ειδάλλως κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε απατηλά συμπεράσματα. Ας εξετάσουμε, λόγου χάριν, τα διαδοχικά στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το θεσσαλικό χωριό Κρασιά, για τα έτη 1920-1981 (βλ. πίνακα 1).

## ΠΙΝΑΚΑΣ 1

## ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΡΙΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

| Όνομασία | Υψόμετρο<br>(μέτρα) | Αριθμός κατοίκων ανά απογραφή |                  |                 |                |                  |                  |                |                  |
|----------|---------------------|-------------------------------|------------------|-----------------|----------------|------------------|------------------|----------------|------------------|
|          |                     | 1920<br>18 Δεκ.               | 1928<br>16 Μαΐου | 1940<br>18 Οκτ. | 1951<br>7 Απρ. | 1961<br>19 Μαΐου | 1971<br>14 Μαρτ. | 1981<br>5 Απρ. | 1991<br>17 Μαρτ. |
| Κρασιά   | 1.140               | 32                            | 9                | 337             | 5              | 9                | 0                | 136            | 94               |
| Ανδούσα  | 1.110               | 14                            | 19               | 209             | 11             | 18               | 3                | 34             | 37               |
| Σαμαρίνα | 1.450               | 76                            | 603              | 1142            | 4              | 5                | 10               | 605            | 285              |

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Οι εκκεντρικές διακυμάνσεις του αριθμού των κατοίκων δημιουργούν κατ' αρχήν την εντύπωση είτε ενός τυπογραφικού σφάλματος, είτε ενός δημογραφικού παραδόξου. Αλλά τα παραδείγματα είναι πολλά, όπως στις περιπτώσεις των χωριών Ανδούσα και Σαμαρίνα (βλ. στον ίδιο πίνακα). Μια πρώτη έρευνα τεκμηριώνει ότι πρόκειται για ορεινά χωριά, σ' ένα υψόμετρο που ποικίλλει μεταξύ 1.110 και 1.450 μ. και ότι η κύρια οικονομική δραστηριότητα είναι η κτηνοτροφία. Αυτοί

οι πληθυσμοί, βλάχικης καταγωγής, ξεκαλοκαιριάζουν στα βουνά, ενώ από του Αγίου Δημητρίου κατεβαίνουν στα πεδινά χειμαδιά τους. Η ακριβής ημερομηνία διεξαγωγής κάθε απογραφής έχει συνεπώς κρίσιμη σημασία. Στον πίνακα αποτυπώνεται επίσης η γενικότερη κατάρρευση του συστήματος της ορεινής κτηνοτροφίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η ψευδαίσθηση κάποιας ανάκαμψης που δημιουργούν οι αριθμοί των πιο πρόσφατων απογραφών, υποκρύπτει στην πραγματικότητα την ευκαιριακή κινητοποίηση των εγκατεστημένων στις πόλεις, πλέον, απογόνων των παλαιών κατοίκων, που ανεβαίνουν στο χωριό με στόχο την ενίσχυση της διαπραγματευτικής του ισχύος (μη κατάργηση του αυτοτελούς ΟΤΑ, μη μεταφορά έδρας, επιδοτήσεις κ.τ.λ.). Οι καθαροί αριθμοί, συνεπώς, δεν σημαίνουν απολύτως τίποτα, εάν δεν συνδυαστούν με τη μελέτη γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και άλλων παραμέτρων, που θα επιτρέψουν την έγκυρη ερμηνεία τους.

Εάν αυτό αληθεύει για τους ορεσίβιους της Πίνδου, συνιστά αδυσώπητη πραγματικότητα για τις εκατοντάδες των χωριών της Βορείου Ελλάδος, των οποίων ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανταλλάχθηκε σε ποσοστό 100% με τον χριστιανικό πληθυσμό της Μικρασίας, βάσει της συνθήκης της Λωζάννης του 1923. Αυτό σημαίνει ότι τα στατιστικά στοιχεία που περιέχονται στις διαδοχικές απογραφές των ετών 1920 και 1928, αναφέρονται αντίστοιχα σε δύο πληθυσμούς εντελώς διαφορετικούς, θέτοντας μια βίαιη τομή σε κάθε απόπειρα μελέτης δημογραφικών συμπεριφορών.

Θα κλείσουμε τον κύκλο των προβλημάτων με μια σύντομη αναφορά στα τοπωνυμικά ζητήματα. Είναι προφανές ότι για τον ιστορικό της δημογραφίας και της γεωγραφίας, η ταύτιση της υπό μελέτη τοποθεσίας αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα, προϋπόθεση των περαιτέρω προσεγγίσεων του. Η ακριβής αντιστοίχιση του τοπωνυμίου της πηγής του με μια συγκεκριμένη γεωγραφική θέση, η εδραίωση μιας στέρεης σχέσης σημαίνοντος και σημαινόμενου, είναι το πρωταρχικό του μέλημα. Ακούγεται απλό και προφανές, πλην όμως δεν είναι πάντοτε και εφικτό.

Ας αφήσουμε κατά μέρος τους 26 Πλάτανους, τις 27 Μηλιές, τους 38 Κάμπους, τους 32 Άι Δημήτρηδες, τους 66 Άι Γιώργηδες<sup>15</sup> και άλλα

15. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

ανάλογα παραδείγματα συνωνυμίων, δεδομένου ότι ένα ντοκουμέντο μας παραδίδει συνήθως το τοπωνύμιο εντός μιας αλληλουχίας πληροφοριών που μας επιτρέπουν να το διακρίνουμε από τα συνώνυμά του· το πρόβλημα δεν βρίσκεται λοιπόν καταρχήν εκεί.

Τα ζητήματα που δημιουργούν οι μεταγραφές των διαφόρων τοπωνυμίων του ελληνικού χώρου από τους Βενετούς, Οθωμανούς και λοιπούς γραφείς, τα κατάστιχα των οποίων αποτελούν την κύρια, αν όχι τη μοναδική πηγή μας επί αιώνες, αναφέρθηκαν ήδη προηγουμένως. Η ταύτιση της βενετικής *Arulia* του 1463 με την Άρλα της Αχαΐας<sup>16</sup> φαίνεται σχετικά εύκολο εγχείρημα· κάπως πολυπλοκότερη εκείνη του φέουδου των Ναϊτών του 1210 *Laffustan* ή του τουρκικού τιμαριού *Kostena* με τη Φώσταινα.<sup>17</sup> Τα πράγματα δυσκολεύουν όταν το ζευγολατείο της *Pucustia* της Βοστίτζας κρύβει από πίσω του την Μπουφούσκια του Αιγίου, ενώ για να ταυτιστεί το ζευγολατείο *Mega Spileo* του 1700 με τον οικισμό Πέρα Μετόχι,<sup>18</sup> η γλωσσολογική προσέγγιση πρέπει να δώσει τη θέση της στην πραγματική ιστορική έρευνα. Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε το αντίστροφο πρόβλημα, εκείνο της καταγραφής τοπωνυμίων ξενικής προέλευσης από τους Έλληνες γραφείς.

Τα προβλήματα όμως πολλαπλασιάζονται τότε ακριβώς όταν θα περίμενε κάποιος ότι θα είχαν πλέον εκλείψει, δηλαδή στον εικοστό αιώνα. Ας πάρουμε μια σελίδα της επίσημης απογραφής της Θεσσαλίας στα 1881 και ας την αντιπαραβάλουμε με ένα κατάλογο των ίδιων χωριών όπως καταγράφονται στην επίσημη απογραφή του 1961 (βλ. πίνακα 2).

---

16. Πρόκειται για το φέουδο των Trimolai που μαρτυρείται ως *Arulla* το 1259 και στη συνέχεια απογράφεται από τους Βενετούς ως *Arulia* το 1463, *Arila* το 1689 και *Arrulla* το 1700· βλ. Α. Καλλιβερέτακας, «L'évolution du peuplement (moyen âge et temps modernes)», σ. 228-229.

17. Μαρτυρείται επίσης ως *Fustena* το 1377, όταν έχει πλέον περάσει υπό τον έλεγχο των ιπποτών του Οσπιταλίου, και ως *Fostena* το 1402 και το 1689-1700· βλ. Α. Καλλιβερέτακας, *ό.π.*, σ. 247-248.

18. Και το Πέρα Μετόχι με τη σειρά του θα μετονομαστεί σε απλό Μετόχι το 1889· βλ. *ό.π.*, σ. 238-239.

## ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΔΗΜΟΥ ΚΡΑΝΝΩΝΟΣ  
ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΣΗΣ

| 1881             | 1961             |
|------------------|------------------|
| Τσορμακλή        | Άγιοι Ανάργυροι  |
| Χατσηλάρ         | Κραννών          |
| Σουλέτς          | Κυπάρισσος       |
| Καρατσόλ         | Αγία Παρασκευή   |
| Μπουγλάρ         | Άγιος Γεώργιος   |
| Κετσελή          | Ψυχικό           |
| Γιατσιλάρ        | Δοξαρά           |
| Σούμπασι Κιδί    | Χαρά             |
| Τουρκομουσλή     | Φιλίκια          |
| Μπουγιούκ Χαλίτς | εγκαταλελειμμένο |
| Ταουσάνη         | Μαυροβούνιον     |
| Χασάν Τατάρ      | Μεσορράχη        |
| Χατζή Χαλάρ      | Ελευθεραί        |

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Ουδενμία ένδειξη μας επιτρέπει να υποψιαστούμε ότι πρόκειται για τους ίδιους οικισμούς.<sup>19</sup> Επί 11.500, περίπου, οικισμών της Ελλάδας,<sup>20</sup> οι 3.600 έχουν μετονομασθεί, και αναφερόμαστε μόνο στις επίσημα καταγεγραμμένες μετονομασίες και μόνο για το διάστημα 1912-1961, για το οποίο διαθέτουμε δεδομένα σε σειρές, τα οποία και έχουμε αναλύσει· πρόκειται για το 31% του συνόλου των ελληνικών οικισμών ή, αλλιώς, για ένα χωριό στα τρία.

Εάν συγκρίνουμε αυτό το φαινόμενο με το αντίστοιχο, λόγου χάριν, της Γαλλίας, οι παρατηρήσεις των Γάλλων συναδέλφων είναι καταλυτικές: «όλες οι μετονομασίες πλην μιας», αναφέρουν οι μελετητές του νομού Seine-et-Marne, «είχαν ως μοναδική συνέπεια τη συμπλήρωση της προ-

19. Πλην του γεγονότος ότι το Κετσελή/Ψυχικό και το Γιατσιλάρ/Δοξαρά είχαν ήδη διπλή ονομασία το 1881· βλ. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

20. Οι επισήμως αναγνωρισμένοι οικισμοί της Ελλάδας ήταν 10.907 το 1951, 11.615 το 1961, 11.691 το 1971, 12.315 το 1981 και 12.817 το 1991· βλ. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

γενέστερης ονομασίας», λόγου χάριν Arbonne-la-Forêt αντί Arbonne. «Στο σύνολό τους τα ονόματα είναι πολύ σταθερά», παρατηρούν οι μελετητές του νομού Indre-et-Loire, γεγονός που δεν αποκλείει κάποιες αποπροσανατολιστικές αλλαγές», αποτέλεσμα –κατά κανόνα εφήμερο– της Γαλλικής Επανάστασης: λόγου χάριν Michel-du-Bois αντί Saint-Michel-du-Bois. Το να χαρακτηρίσει κάποιος αυτές τις αλλαγές «αποπροσανατολιστικές», σημαίνει ότι δεν έχει δει το Καρτασόλ να γίνεται Αγία Παρασκευή. Σε κάθε περίπτωση, το φαινόμενο στη Γαλλία παραμένει εξαιρετικά περιθωριακό: για μια περίοδο τριών αιώνων παρατηρούνται μετονομασίες σε ποσοστό 14% στο νομό Indre-et-Loire, 17% στο νομό Seine-et-Marne, και μόλις 5% στην Κορσική, δηλαδή εκεί ακριβώς που θα περίμενε κάποιος μαζικές μετονομασίες.<sup>21</sup> Υπενθυμίζουμε τα μεγέθη για την Ελλάδα: 31% για μια περίοδο πενήντα ετών.

Βεβαίως, εάν παραμείνει ασχολίαστο αυτό το ποσοστό, δημιουργεί με τη σειρά του εξίσου αποπροσανατολιστικές εντυπώσεις, δοθέντος ότι στην πραγματικότητα το φαινόμενο δεν κατανέμεται ισομερώς στο σύνολο της επικράτειας: σε γενικές γραμμές εμφανίζεται πυκνότερο στο βορρά απ' όσο στο νότο, στις ηπειρωτικές περιοχές απ' όσο στα νησιά και στα μεσόγεια απ' όσο στα παράλια της χώρας (βλ. πίνακα 3).

### ΠΙΝΑΚΑΣ 3

#### ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΟΙΚΙΣΜΩΝ, 1912-1961

|               |     |           |       |
|---------------|-----|-----------|-------|
| Πελοπόννησος  | 687 | Θεσσαλία  | 397   |
| Στερεά Ελλάδα | 430 | Ήπειρος   | 376   |
| Νησιά Αιγαίου | 55  | Μακεδονία | 1.313 |
| Επτάνησα      | 37  | Θράκη     | 200   |
| Κρήτη         | 81  |           |       |

Παρατηρήσεις: (1) Οι αριθμοί δεν είναι οριστικοί, δεδομένου ότι αφορούν μόνο στις μετονομασίες που εγκρίθηκαν με ΒΔ ή ΠΔ το οποίο δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ.

(2) Ο αριθμός που αναφέρεται στους οικισμούς της Θράκης είναι τελείως συμβατικός, καθώς οι περισσότερες μετονομασίες που έγιναν εκεί δεν δημοσιεύτηκαν σε ΦΕΚ.

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

21. Marie Le Mée-Orsetti & René Le Mée, *Seine-et-Marne*, Παρίσι 1988, σ. 93, 75-77· Jean-Michel Gorry, *Indre-et-Loire*, Παρίσι 1985, σ. 86-87· François Casta, *Corse*, Παρίσι 1993, σ. 46, 99. Πρόκειται για τόμους που εκδίδονται από το C.N.R.S., στο πλαί-

Η διαφορά βορρά-νότου θα ήταν δυνατό να αποδοθεί, σε μια πρώτη προσέγγιση, ως συνέπεια της διαδοχικής ενσωμάτωσης των διαφορών περιοχών στο Ελληνικό κράτος, με τη βαθμιαία επέκταση της κυριαρχίας του από τα νότια προς τα βόρεια. Πράγματι, δεδομένου ότι τα στοιχεία που έχουμε αναλύσει εδώ αφορούν ακριβώς την περίοδο που έπεται των Βαλκανικών πολέμων (1912 κ.ε.), είναι λογικοφανές να αφορούν κατά κύριο λόγο τις περιοχές εκείνες που τότε ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα.

Η ανταλλαγή εξάλλου των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος αφενός, Βουλγαρίας και Τουρκίας αφετέρου, (1919-1923), διαδραμάτισε επίσης έναν αποφασιστικό ρόλο. Η Μακεδονία σε μεγαλύτερη έκταση από οποιαδήποτε άλλη ελληνική περιφέρεια, είναι διάσπαρτη από οικισμούς που θυμίζουν με τις χαρακτηριστικές τους ονομασίες, τις χαμένες εστίες της Μικρασίας ή της Ανατολικής Θράκης, τις οποίες οι χριστιανοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στο διάστημα 1919-1923.

Αυτή όμως η προσέγγιση, όσο λογική και αν μοιάζει, δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει το γεγονός ότι, μετά από έναν περίπου αιώνα οργάνωσης και λειτουργίας του Ελληνικού κρατικού μηχανισμού, υπήρχαν ακόμη στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, περισσότεροι από 1.100 οικισμοί οι οποίοι δεν είχαν μετονομασθεί όλο αυτό το διάστημα αλλά κρίθηκαν εκ των υστέρων «μετονομαστέοι», ογδόντα και περισσότερα χρόνια μετά την απελευθέρωσή τους.

Αρκετοί ίσως παράγοντες συντέλεσαν τόσο στο φαινόμενο –όσο και στην προηγούμενη απουσία του. Θα αρκεστούμε επί του παρόντος να αναφερθούμε εν συντομία σε δύο, υπό μορφή υποθέσεων εργασίας.

Πρώτον, το εθνικό ζήτημα, που συνδέεται άρρηκτα με το φαινόμενο που μελετάμε, βιωνόταν στα 1912 υπό τελείως διαφορετική μορφή και ετίθετο υπό τελείως διαφορετικούς όρους απ' ότι το 1832. Δεύτερον, ο διοικητικός χάρτης της χώρας στο διάστημα 1832-1912, είχε συγκροτηθεί με βάση τις ομάδες οικισμών που συναποτελούσαν τους τότε δήμους, οι οποίοι έφεραν τα αρχαιοπρεπή, συχνά εξεζητημένα, ονόματα που τους είχε προσδώσει η νεοκλασικίζουσα-ρομαντική ελληνοβυζαντινή γραφειοκρατία της οθωμανικής περιόδου.

---

σιο της σειράς *Paroisses et Communes, Dictionnaire d'histoire administrative et démographique*.

Η διοικητική μεταρρύθμιση του 1912, διαλύοντας τους Δήμους και συγκροτώντας τις μικρο-κοινότητες, επέτρεψε την ανάδυση στην επιφάνεια του διοικητικού χάρτη ενός πολύχρωμου μωσαϊκού «αλλόκοτων» τοπωνυμίων. Πρόκειται για τα διάφορα Μπούκουρα, Δραχμάνι, Κόκλα Γκέρμπεσι, Μπεντρόνι, ή Μπέλεσι, που ως τότε επιβίωναν λάδρα, σε δεύτερο επίπεδο, υπό το επίσημο πέπλο των δήμων Δύμης, Ελατείας ή Πλαταίων.<sup>22</sup> Ο εντοπισμός των περιόδων κατά τις οποίες το κύμα των μετονομασιών δυναμώνει, καθώς και η διερεύνηση του τρόπου επιλογής των νέων ονομάτων, θα συνέβαλε εκτός των άλλων στη διεύρυνση των γνώσεών μας τόσο στο επίπεδο της πολιτικής ιστορίας, όσο και στο επίπεδο της ιστορίας του πολιτισμού.

Εν ολίγοις, η πρώτη εντύπωση είναι ότι δεν μπορούμε να προσβλέπουμε σε μια πλήρη και ισχυρά τεκμηριωμένη προσέγγιση της ιστορίας των οικισμών και των πληθυσμών πριν από τον 19ο αιώνα· ακόμη δε και σ' αυτή την περίπτωση, τα προβλήματα δεν λείπουν. Παρ' όλα αυτά το Πρόγραμμά μας καυχάται ότι επιχειρεί αυτήν την έρευνα «από το τέλος του Μεσαίωνα ως τις μέρες μας». Το ακραίο παράδειγμα των προϊστορικών αρχαιολόγων που ανασυνθέτουν την εικόνα ενός ολόκληρου πολιτισμού με τη βοήθεια μερικών σπασμένων αγγείων και των υπολειμμάτων μιας ξερολιδιάς, υποδεικνύει ότι ο αποτελεσματικός συνδυασμός μιας μεθοδολογίας στέρεης και αυστηρής και μιας δημιουργικής φαντασίας είναι σε θέση να υπερβούν τα όρια που θέτει η έλλειψη της επαρκούς και πρόσφορης τεκμηρίωσης.

Το περιεχόμενο αυτού του άρθρου βασίζεται σε μια διάλεξη που πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της Ελληνογαλλικής Επιστημονικής Συνάντησης «Χώρος και Δημογραφία», στο πλαίσιο των Σεμιναρίων της Ερμούπολης, τον Ιούλιο του 1992 και δημοσιεύτηκε με τίτλο «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», στον τόμο *Histoire et Mesure* 1-2/1995, C.N.R.S., Παρίσι 1995, σ. 9-23.

---

22. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.